

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 73 (16684)

2003 чылдың
ИЮЛЬ 1,
ВТОРНИК

Ат салган шагы 20.30
Садар өртээ 3 рубль.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ РФ-тиң Президентизи В.Путин Великобританияга албан чорунун соонда Калининград обласка келгеш, ук девискээрниң чугула айтырыгларын чугаалашкан. Аңаа Польшаның президентизи Александр Квасьневский келген болгаш садг-экономиктиг база кызыгаар айтырыгларын чугаалашкан. РФ-тиң хамаатыларын Польшаның дамчыштыр Калининград обласче моондак чок эрттирерин Квасьневский азаан. Оон соонда В.Путин болгаш А.Квасьневский Балтий, Сонгу флоттарның дайынчы өөредилгезин көргөннер. В.Путин Москвада ээп келген.

◆ РФ-тиң ИХЯ-ның сайыды Борис Грызлов Карелияга албан чоруу кылып, милиция ажылыбиле тодаргай танышкан. Россияда ниитизи-биле ИХЯ-ның бүгү структуразының ажылын эде тургузуп, хээли алып, төлөп чок кижилер-биле шыңгы демиселди чорудуп, арыгланьп эгелээсин ол дыңнаткан. Сөөлгү үеде Екатеринбург, Пермь областарга ат-алдарын бужартаган ыңдыг 7 ажылдакчыны суд шийтипирин езугаар тудуп хоругдаанын ол дыңнаткан. Эрткен чылын Мурманск обласка, Приморье крайга, Калмыкияга милиция органнына улул четпестер турганын сойгалап илереткенин ол база дыңнаткан.

◆ Субботада Москвага "Демниг Россия" партияның шуулганы болган. Мурнундагы чылдардагы ыңдыг шуулгандардан бир янзы хевирлиг бооп эрткен ол шуулганга Россияның бүгү булунарныңдан 3500 кижжи киришкен. Бо партияның девискээр салбырларын Чечнядан аңгыда 88 девискээрге тургускан. Партияның кол кыйгырылы: "Президент-биле кады бис! Биске күштүг, хамаарышпас Россия херек" деп, партияның удуртулгазы дыңнат-

кан. ◆ Күрүне Думазының сонгулдаларына холбашкан айтырыгларны чугаалашкан РФКП ТК-ның пленуму база эрткен. Өске каттыжышкыннар, партиялар-биле каттыжып алгаш азы каттышпайн сонгулдаларга киржир бе дээрзин партияның съездизи шийтирилээр. Маңаа холбашкан айтырыгларны шийтирилээр-биле "Яблокодан" Г.Явлинский, СПС-тен И.Хамамада янзы-бүрү девискээрлерге чораан.

◆ Санкт-Петербургтуң губернаторунга кандидатуразын кириер дугайында Валентина Матвиенконун саналын В.Путин деткээн. РФ-тиң Чазанга алды оралакчының аразындан эң эки ажылдап турган кижжи деп, ону В.Путин мактаан.

◆ Тура халышканнарның хөделишкыннериниң түннелинде Нигерияда байдал нарыыдаан, моон ужурунда КНО-нун 5000 шерин тайбынны тургузарыбиле ол чуртче чорударын чидгине секретарь Коффи Аннан дыңнаткан.

◆ Палестин болгаш Израиль талаларның дугурушканын езугаар үш ай хуусаалыг тайбын керээзин чарган. Джихат, хамас, ислам джихат организациалар террорисчи хөделишкыннерин соксадыр, а Израиль бодунуң шериглерин палестин девискээрден үндүрер деп дугурушкан.

◆ Дагестанның Вуйлакск хоорайда уругларның өт аары нептерээн. Сөөлгү хүннерде 20 ажыг уругну эмнелгеде чыттырган, аарыгның чылдагааны ижер суг шынары багай болганында деп тодараткан.

◆ СПОРТ. Россияның хоккей талазы-биле шилиндек командазының кол тренеринге, 7 чыл эрткенде, Виктор Тихоновту катап соңгаан.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

СОЦИАЛ АЖЫЛДАКЧЫЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Эрткен неделяның төнчү-үндө Кызыл хоорайның мэринин алакчызы Людмила Волгина республиканың кожуннарының чагырыкчыларының социал политика талазы-биле оралакчылары-биле ужурашкан. Людмила Леонидовна ужуражылга үезинде бодунуң коллегаларын хоорай чагыргазының бөгүн кылып турар ажылдарының кол угланышкыннары-биле таныштырган.

Кожууннардан аалчылар Кызыл хоорайның чагыргазының кылып турар ажылдарыбиле таныш дээрзин чугаалааннар. Бо ужуражылга фонда оларның аразында кады ажылдажылга улам күштөлир боор дээрзинге бүзүрелин илереткеннер. Найысылалдын чаагайжыдылгасынга республиканың ко-

жууннары база киржир күзелин социал ажылдакчылар илереткен. Олар Тыва эки турачылар кудумчусунуң чаагайжыдылгасынга, дайын киржикчилериниң тураскаалының септелгезинге үлүг-хуузуң кириштирип болурун саналдааннар. Людмила Волгина саналды деткип, чагыргага ону өөренип көөрүн чугаалаан.

Ужуражылгага ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатаның социал политика талазы-биле комитет даргазы Сара Ооржак, ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызы Ольга Дамдын, Межегей ортумақ школазының директору Кара-кыс Монгуш болгаш Москваның социал-технологтуг институтунуң профессор Лариса Бадья киришкен. Мэрияның парлалга албаны.

Президентинин кубогу дээш

МУРНУНДА - «ВОСТОК»

Июнь 25-29 күннүң үндө Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгынга Тываның бир дугаар Президентизинин 9-ку кубогу дээш хол бөмбүүнге маргылдаалар болуп эрткен. Маргылдаага Кызыл хоорайдан эр, херээжен 7-7 команда база кожуннардан 23 командалар киришкен.

Июнь 28. Маргылдааның баштайгы хүннеринде кожуннардан эр улустуң командаларындан Сүт-Хөл, Улуг-Хем кожуннуң спортчулары шылгарап үнгөн. Бо ийи команда кожун командаларындан 1-ги чер дээш ойнаан.

...Сүт-хөлчүлөр-даа, улуг-хемчилер-даа 2 удуктуг, 2 аштырышкынныг. Сан 15:12. Улуг-хемчилерге 3-ле сан болза, сүт-хөлчүлөрге чедер арга бар. Көрүкчүлөрниң мурнуку одуруунда Сүт-Хөл кожунуң командазының содак-шудактыг мөгези, улуг делгем шляпа бөрттүг билбеспейи, азажы баштаан аарыкчылары "Сүт-Хөл—чемпион", "Сүт-Хөл—тилекчи" дийип алгыржып, ойнакчыларын деткип турлар.

Улуг-Хем командазының аарыкчыларының бир дем-биле ойнакчыларын "чалгып" деткиринге алыскан улуг-хемчилер удурланыкчызының шөлүнче бөмбүктү каш удаа кирип каккылады. Оюннуң түннелинде сүт-хөлчүлөр алыспайн, тиилелгени алгаш бардылар.

Ол-ла үеде дужунда шөлге кожуннардан херээжен командалар аразынга Барыин-Хемчик, Бай-Тайганың ойнакчыларының аразынга кожун командаларының 1-ги чери дээш оюнга барыин-хемчикчилер тиилелгелиг болган.

Хоорайның херээжен командаларының аразындан Тываның күрүне университетиниң уругла-

рының 1-ги командазы "Чонар-дашты" уткаш, хоорай командаларындан тергиидеп үнгөн.

А оолдар аразынга хоорайның 7 командаларындан хоорайда эң шыырак "Восток" болгаш ТКУ-1-ниң спортчуларының аразынга чидиг демисел болган деп болур.

... "Востоктуң" 3 дакпыр достуруунга университетчилерниң каш-даа удаа каккан бөмбүү деггеш, дедир боттарының шөлүнче чаштап тур. Көрүкчүлөр "бээр кагар ышкажык, ында Яша турда-ла", "чаа, ам өлүрери ол-дур, Яшада барды", "узун-узун эрлер четпес кылдыр, дүрген шимчениер!" деп аргасүмени кадып турган. Шынап-ла, Яков Федотовтуң кончуг күштүг кагыгларың достулары берге-ле боор. Ынчалза-даа университетчилер белен эвес удурланыкчылар дээрзин бо оюнга бадыткап, хоомай эвес харыыларны ужуруп турган.

Сан 26:26, командазынга бүзүрелдиг, оожум олурган востокчуларның тренери Василий Оюн безин туруп, ол-бо талаже басып эгеледи.

Байыр Кылгыдай («Восток») достуругну ажыр-ажыр, кырындан чараш согугну каккаш, санны 30:30 кылдыр деңнептер орта, көрүкчүлөр аразындан бир хоочун "волейбол ойнаар мындыг узун оолдуг болза" дей-дир. Шак ол аас-кежиктиг ада база аарыкчыларының одуруунда олурар.

Республиканың хол бөмбүүнүң хоочуну Эрзинниң Нарындан Маңнай-оол Чоодуевич Кылгыдайның 1 кызы, 4 оглу аңгы-аңгы командаларда Президентинин кубогу дээш бо маргылдаада киржип турар. А бо оюнда "Востокта" Байыр, ТКУ-да Белек ойнап турар. Оюн төне бергенде, хоочун ойнакчыдан "Оолдарыңарның кайызы дээш аарып

олурдунар?" деп сонургап айтырарымга, "солун оюн болду — деп чоруй, бичизи дээш (Байыр)" деп харыылады.

...Омак Даржай («Востоктан») кончуг чавыс, "чажыт" көдүругнү кылып орта, карак чивеш аразында Эрес Ооржак бөмбүктү дужунда шөлче хирт-ле кылды. Сөөлгү партияда сан 32:30 чедип, оюн востокчуларның тиилелгези-биле доозулган.

Июнь 29 херээжен болгаш эр улустуң командаларының аразынга кожун болгаш хоорай тиилекчилериниң аразынга 1-2, 3-4-кү черлер дээш оюннар база тиилекчилер-биле аныктарның чыынды командазының эш хуу ужуражылгазының оюннары-биле доозулган.

Тываның 1-ги Президентизиниң шаңналы дээш 9 дугаар чыл эртип турар бо маргылдааның 3-4-кү чери дээш херээжен командалар аразынга "Чонар-даш" командазы анык бай-тайгажыларны 3 партияны улай уткаш, 3-кү черни чаалап алган.

ТКУ-1-ниң база Барыин-Хемчик кожуннуң уруглар командазы бо чылын база катап 1-2-ги чер дээш таваржып ойнаан. Оюннуң түннелинде дөрт партияның үжүн уткаш, ТКУ-жулар тиилелгени чаалап алганнар. 2-ги черге барыин-хемчикчилер 3 дугаар чыл төлөптиг болуп турары ол.

Эр улус аразынга 1-ги черни "Восток", 2-гизин Сүт-Хөл, 3-4-кү черни ТКУ-1, Улуг-Хем тустузунда алганнар.

Тываның 1 дугаар Президентизинин шаңналы дээш хол бөмбүүнүң 9-ку кубогунуң тиилекчилери — ТКУ-1-ниң уругларынга, "Востоктуң" оолдарынга шаңналдарны (дипломнар, медалдар, команданың кежигүн бүрү-

(Уланчызы 6-гы арында).

Ортун САРЫГЛАР:

Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылынга

"АДЫВЫСКА ТӨЛЕПТИГ
БОЛУР ДЭЭШ..."

— Бо айның төнчүзүндө Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылының республика уjur-дузалыг байырлалын демдеглээр болгай бис. Бо улуг болушкунга белеткел сумуда кайы хире чоруп турарыл, Ортун Эртинеевич?

— Бо дээрге бистерге, алдан-маадыржыларга, кончуг улуг уjur-дузалыг болгаш хөйүнү хүлээндирип турар байырлал деп үнелеп турар бис. Алдан-маадыржылар дээрге бистиң өгбелеривис, төрелдеривис, чаңгыс чер-чурттууларывис, ынчангаш байырлал бистерге эң-не чоок, эргим, ону барымдаалаш, юбилейни хамыктың мурнунда күш-ажылчы чедишкыннериг уткуурун алдан-маадыржылар шиитпирлээн. Чурттакчы чон көдүрлүүшкүннүг ажилдап турарлар.

Мал болгаш чер ажылын сайзырадырыңче суму чагыргазы кол кичээнгейни салып турар. Сөөлгү үеде чер ажылы элээн хөгжүлдени алган. Алдан-Маадыр салбыры бо чазын 310 га шөлде тараа культураларын агротехниктиг чурумнар езугаар чашкан. Арат ажил-агылары, хуу чон 500 хире гектарда тараа аймаан тарып алган. Бүгү тарааны суггаттыг шөлдерде тараан, Алаш бугазының суу-биле суггарып турар, чаагай дүжүттү өстүрүп алырының аргалары бисте бар. Сумунуң колдуунда өг-бүлө бүрүзү картофельди, ногаалар аймаан тарып алган, оларның үнүжү багай эвес.

Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылының байырлалын төлептиг уткуур, калбаа-биле демдеглээри-биле республикада белеткел ажилдары бо хүннерде кидин түлүк чоруп турар. Ылаңгыя Сүт-Хөл кожуунда, ооң Алдан-Маадыр сумузунда Тыва Республиканың Чазааның бадылааны тускай программа езугаар юбилейге белеткелдер калбарган.

Алдан-Маадыр сумузунга бистиң корреспондентивис чеде бергеш, суму чагыргазының даргазы болгаш Сүт-Хөлдүн «Хемчик» каттышкан күрүне бүдүрүлгезиниң Алдан-Маадырда салбырының удуртукчузу, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы О.Э.Сарыгларга ужурашкаш, оон элээн каш айтырыгларны салган.

Мындыг чүүлду манаа демдеглексе турар мен. Чурттакчы чон рынок экономиказының негелдерин биле берген, азырадыкчы хөөндөн уштунуп турар. Тарааны хөйү-биле өстүргеш, артыкшылдыын саткаш, ооң-биле бай амыдыралдыг чурттап турар болу берген. Суму чагыргазының даргазынга ажилдааш, беш чыл ажа бердим, бо үениң дургузунда «аштап чор мен, дузадан көргүзүңер» деп чаңгыс-даа кижжи суму чагыргазынга кээп көрбээн. Моон алырга чон ажилдап, чурттап билер болу берген.

Суур чаагайжыдылганыңче доктаамал кичээнгей салдынган. Чүге дээрге биске аалчылар, журналистер чурттун кайы-даа булунундан сурап чедип келир. Бо байырлалга белеткел болгаш байырлал хүннеринде оларның саны улам көвүдээр. Мооң уjurундан суурну доктаамал арыг, корум-чурумнуг, чаагайжытыңган турары ажилдарны чорудуп турар бис. Чазын-на суурнуң кудумчуларын, албан организациялар, чуртталга бажыңнарын чаагайжыткан, херимнерин шуптузун агарты чугайлаан. Байырлал чоокшулап олурда, оларны чаартырын чаартып, чамдыктарын эде кылыры көрдүнген. Чаагайжыдылгаче чурттакчылар сөөлгү үеде кичээнгейни салып турар болу берген. Юбилейге төлептиг ужуражыр дээш өске-даа эки ажил-херекти алдан-маадыржылар кылып турарлар.

— ТР-ниң Чазааның программасында айыткан кандыг ажилдар силерниң сумуда кылдынганыл?

— Чазактың программасында кирген кылыр уjurлуг ажилдарны күөседир дээш ТР-ниң Чазаа, кожуун, суму чагыргалары элээн хемчеглерни алган. Хемчик хемниң Алдан-Маадыр

суурнуң чанында эриктерин быжыглап кылырынга акша-көпеекти берген, элээн ажилдарны кылган, ол ам-даа уламчылап турар. Самбажык аттыг Культура бажыңыга сандайларны берген. Совхозтуң эрги конторазын аныяктар төвү кылдыр эде дерийр, орта чарыгдаар хөрөңгини Тыва Республиканың Аныяктар комитеди берген. Алдан-Маадыр—Суг-Аксы аразының автооорунуң, Самбажык аттыг Культура бажыңының, музейниң болгаш өске-даа тудугларны септээриниң акша-төгери келирге, ажилдар эгелээр. Байырлалга чедир кылыр ажилдар ам-даа хөй, ындыг-даа болза оларны кыска хуусаада дооскаш, юбилейни төлептиг уткуур аргаларывис бар. Алдан-маадырларга тураскааткан болгаш өске-даа тураскаалдар Оргу-Шөлде, Кара-Дагда болгаш өске-даа черлерде туруп турар, оларны септээри, эде кылыры доозулган, чаагайжыды кылдынган.

Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылынга тураскааткан республика уjurдузалыг эртем-практиктиг конференция кожуун төвү Суг-Аксы суурга чоокта чаа болуп эрткен. Ооң ажылынга Тываның сурагылыг эртемденнери, чогаалчылары, хөй-ниити ажилдакчылары, кожуунуң төлээлекчилери киришкен. Бистиң суурнуң музейиниң ажилдакчылары делгелгени аңаа организастан, ону чыылганнар сонуургал-биле көргөннер. Алдан-маадырларны канчаар шаажылаанының дугайында чураан чуруктар, Алдан-маадырларның салгалын тайылбырлаан материалдар болгаш өске-даа экспонаттар орта хамааржыр. Ниитизи-биле алырга юбилейге белеткел ажилдары кидин түлүк чоруп турар.

— Рынок экономиказыңче шилчип турар болгай бис. Экономиканы дүрген хөгжүдериңге биче сайгарлыкчы чорук улуг рольду ойнаары хөйге билдингир. Силерниң сумуда бо талазы-биле байдал кандыгыл, Ортун Эртинеевич?

— Биче сайгарлыкчы чорукту непередип сайзырадырының уjur-дузанын чурттакчы чон биле берген, ынчангаш бо ажил-чорудулгага хандыкшылдыгларның саны сөөлгү үеде көвүдөп орат. Кожуунда хереклекчилер ниитилели дүшкен. Сумунуң чурттакчы чонун аш-чем болгаш үлетпүр барааннары-биле чүгле сайгарлыкчылар хандырып турар болу берген. Олар күрүнеге болгаш чонунга ажыктыг ажил-херекти бүдүрүп турарлар. Моон алырга биче сайгарлыкчы чорук бисте сайзырап эгелээн деп дидими-биле чугаалап болур мен. Сумуда 7 садыг, 3 хлеб быжырап чер ажилдап турар, оларның ээлери шуптузу хуу кижилер. Олар Саян артыңче ашкаш, чонунга херектиг барааннарын сөөртүп эккеп турарлар. Сумуда чугай өрттедир, пилорама биче бүдүрүлгелер ажилдап турар, олар боттарының бүдүрген продукциязын ыңай-бээр сайгаргаш, акша-төгерики ажилдап ап турарлар. Биче бүдүрүлгелерниң санын көвүдөдир бис. Тууйбу биске чугула херектиг, ынчангаш тууйбу бүдүрүлгезин ажилдары көрдүнген.

— Силерниң сумунуң ишчилери кандыг ажил-ишке кончуг сундулугул, чаа биче бүдүрүлгелер ажилдап алыр күзөлдиглер бар бе?

— Сумунуң чурттакчылары мал болгаш чер ажылынга кончуг хандыкшылдыг. Ылаңгыя сөөлгү үеде тараа, ногаалар аймаан, картофель өстүрүп турарларның саны көвүдээн. Ногаалар өстүрер үш звено ажилдап турар. Чер — бистиң хемгерикчивис деп чүвени чон биле берген. Ынчангаш чаагай дүжүттү өстүрүп ап турарлар.

Чаа биче бүдүрүлгелерни ажилдап алыр күзөлдиг кижилер сумуда эвээш эвес. Телевизорлар, соодукчулар септээринге хандыкшылдыгларны өөредип алган бис. Аныяктар төвүн ажилдаптарга, ол бажыңга баш таарар, идик, телевизор, соодукчу септээр черлерни ажилдар бис. Сайгарлыкчы ажил-херекти кылыр дээн кижилерге деткимчени көргүзүп турар.

— Ортун Эртинеевич, кончуг ус-шевер кижилерниң бирээзи болгай силер. Ылаңгыя бистиң өгбелеривис

Алдан-маадырларга хамаарышкан элээн каш тураскаалдарны демир аймаан шуптузуп кылдынар. Силерниң ол чогаадыкчы ажил-чорудулганы биче үнелеп көргөш, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан болгай. Амгы үеде чогаадыкчы ажил-чорудулганы уламчылап-ла тур боор силер аа?

— Алдан-маадырларның тура халышкынының 100 чылынга болгаш 110 чылынга тураскааткан тураскаалдарны, кожуунун, «Алдан-Маадыр» совхозтуң адрестерин, Суг-Аксы суурда Ада-чурттуң Улуг болгаш афган дайыннарының киржикчилеринге, политиктиг репрессияларга таварышканнарга, фронтуга хөй белектерни берген-нерге тураскааткан бөлүк тура-каалдарны болгаш өске-даа ажилдарны кылган мен. Эрткен чүс чылдың сезен-тозан чыгырында элээн чогаадыкчы эзе-биле ажилдап турдум. Сөөлгү үеде албан ажылымның чай чок болу бергени-биле ынаар шоолуг сагыш салбастаным. Чогаадыкчы бодалдар бар, ону боттандыраарының хемчеглерин алыр мен.

— Юбилейге төлептиг ужуражырының бир чугула көргүзүү кышка белеткел болгай. Ында байдал кандыгыл?

— Келир кышка белеткел талазы-биле ажил-чорудулгавис шору деп болур. Социал адырның албан черлери кышка белең. Школаның одаар ыяжын белеткеп алган. Кайы-даа организацияда бир айда одаар хөмүр-даштын курлавыры бар. Кыжын одаар хөмүр-дашты чылыгыда сөөртүп алыр хемчеглерни алыр бис.

— Интервью бергениңер дээш өөрүп четтирдигис, Ортун Эртинеевич.

Айтырыгларны Таан-оол ХЕРТЕК салган.

Василий БАТЧЫЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

Самбажык аттыг Культура бажыңы

Сөөлгү чаштыгышта.

ТЫВАНЫҢ АДЫН ТӨЛӨПТИГ КАМГАЛААН

Делгелге-ярмарка

Тыва чоннун национал болгаш онзагай бүдүштүг культуразын непередир, Тываның бараан бүдүрүкчүлеринин продукциязын Россия болгаш делегей рыногунче үндүрер сорулга-биле "Россияның девискээрлери-2003" деп күрүнениң бот-догуннаан хүнүгө тураскааткан Бүгү-россияның 8-ки делгелге-ярмарказынга Тыва Республиканың делегациязы чедишкенин киришкеш келген. Чылдың-на болуп эртер делгелге-ярмарка бо чылдың июнь 9-тан 12-ге чедир Москва хоорайның Бүгү-эвилелдин делгелге төвүгө РФ-тиң Экономиктиг хөгжүлдө болгаш садыг яамызының деткимчези-биле болуп эрткен.

"Россияның девискээрлери-2003" Бүгү-россияның делгелге-ярмарказынга Тыва Республиканың делегациязының киржиринге деткимчени ТР-ниң Инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы-экономиктиг харылзаалар яамызы берген. Ук делгелге-ярмаркага киржип чораан Тываның делегациязының удуртукчузу, ТР-ниң Садыг, чоннун амыдырал хандырылга болгаш биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамының килдис эргелекчизи Клара Дозур-ооловна Тас-оол-биле ужуражып, бодумнуң сонургаан айтырыгларын салдым.

— Чугаавыстың эгезинде делгелге-ярмарка Россияның бот-догуннаанының хүнүгө уткуштур болуп эрткен болгай, ооң политиктиг болгаш экономикалык талазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Клара Дозур-ооловна?

— Политиктиг талазы кандыгыл дээрге, бо чылын "Россияның девискээрлери-2003" Бүгү-россияның делгелге-ярмарказын чурттун төөгүлүг хүнү — Россия Федерациязының хамаарышпас чоруунуң дугайында Декларацияны хүлээп алганының байырлалына уткуштур организастааны болур. Делгелге-ярмарка "Күштүг девискээрлер — күштүг Россия" деп кыйгырыгың адал-биле эрткен. Бо дээрге федералдыг төп-биле девискээрлерниң кады ажилдажылгаже кыйгырып турарының бадыткалы. Делгелге-ярмарканың эрттирер черин шилип алганы безин таварылга эвес, моон мурунда чурттун үлетпүрүнүң дээди демдээ кылдыр бадыткаттыңан, бүгү ССРЭ-ге бүдүргөн эң бедик шынарлыг продукцияны хевирлерин делгеп турган Бүгү-эвилелдин улус ажил-агыянының чедишкенин делгелге төвүгө болуп эрткен.

Экономиктиг талазы кандыг болганы дээрге, борта мен тодаргай-биле доктаап көрейин. Делгелге-ярмаркага Россия Федерациязының 19 девискээрлеринден, өңчүнүң янзы-бүрү хевирлеринин 400 ажыг бүдүргелери болгаш организациялары, ыракы болгаш чоокку даштыкы чурттардан: Украина, Беларусь республикалар, Социалистик Республика Вьетнам киришкен. Делгелгеге салдыңан экспонаттар агроулетпур комплекстеринден, пөс-таавы, аш-чем болгаш химия үлетпүрлеринден, балык ажил-агыяндан, машина-станок болгаш судно тудушкунундан, металлургиядан кирип турар.

Ооң-биле чергелештир Астрахань, Иваново, Смоленск областарның тургустунганындан бээр юбилейлеринге хамаарыштыр улус ажил-агыяларының чедишкенин делгелгезин организастап эрттиргени солун болган. Делгелгениң ажыдышкынынга ол областарның удуртукчулары девискээриң социал-экономиктиг хөгжүлдезин, мурнакчы бүдүргүлгелерниң, организацияларның ажил-ижин кысказы-биле таныштырган. Делгелгеден аңгыда ол девискээрлерниң социал-экономиктиг сайзыралының

перспективазын тодаргай сандык түндүгө үндөзүлөп көргүскени онзагай. Түннелинде ол девискээрлерниң профессионал болгаш бот-тывынгыр артистериниң концертин сонургап көрдүң.

— Бүгү-россия деңгелдиг делгелге-ярмарка болуп турда, РФ-тиң Чазаандан удуртукчулар киржир боор чүве-дир бе, чоннун сонургалы кандыг болду?

— "Россияның девискээрлери-2003" деп делгелге-ярмарканы РФ-тиң Чазааның удуртулгазы-биле эрттирген болганда, орта РФ-тиң Чазааның, РФ-тиң Президент Администрациясының харысалгалыг ажилдакчылары, Федералдыг Хуралдың палаталарының төлөөлери киришкен. Делгелге-ярмарка чурттун социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, улус ажил-агыянының янзы-бүрү адырларына ооң ажыктыг талазын РФ-тиң сайыды В.Ю. Зорин, РФ-тиң экономиктиг хөгжүлдө болгаш садыг сайыдының оралакчысы Ю.Н.Жданов болгаш өскелер-даа боттарының чугаазына онзалап демдеглээн.

Делгелгени москвачылар дыка сонургап көргөн. Даштыкы чурттарның аалчылары база үзүлбейн турду. Арменияның, Азербайджанның, Венгрияның, Вьетнамның, Индияның, Иранның, Польшаның, Беларусь болгаш Украина республикаларының бүрүн эргелиг, бүзүрөттирген элчиннери кээп көрдүлөр, Федералдыг төп биле девискээрлерниң кады ажилдажылгазының быжыын бадыткаан болгаш мындыг хемчеглерни эрттирерге ооң ажыын, үнелин көргүскөн.

— Делгелге-ярмарка делегей деңгелдиг болуп барчыдар болганда, ону чырыдар дээн массалыг информация чепсектеринин ажилдакчылары хөй болур-дур бе, Клара Дозур-ооловна?

— Делгелге-ярмарканы аждарының бетинде парлалга конференциязын эрттирген. Орта 32 федералдыг болгаш девискээрлерниң парлалга база электронуг массалыг информация чепсектеринин 62 журналы киришкен. Россияның төп телеканалдары, төп солуннар журналистери киржип, дамчылганы дорт чорудуп турган. Тываның делегациязы делгелге-ярмаркага киржип турарының дугайында оперативтиг медээлерни республиканың массалыг информация чепсектеринче дамчыдып турган.

Делгелге-ярмарка-биле чер-

гелештир "Россияның девискээрлери: экономика, сандык, инвестиция" деп эртем-практиктик конференцияны организастап эрттирген. Ооң-биле чергелештир "Чижилгелиг байдалга ажил, барааннар болгаш ачыдуза чедирилгезин сайзыраңгайжыдарының аргазы" деп семинарны база эрттирген. Орта колдуунда садыглаашкының хемчээлин улгаттырары, барааннарны сайгарарына чарлалдарның ролю, чаа медээлер технологиязын канчаар ажылаарын сайгарып чугаалашкан. "Россия биле Вьетнамның аразында садыг-экономиктиг харылзаалар" деп темага болган семинарга 30 ажыг даштыкы садыг фирмаларының болгаш Вьетнамның бараан бүдүрүкчүлери, РФ-тиң Экономиктиг сайзырал болгаш садыг яамызының ажилчы бөлүктери киришкен.

— "Россияның девискээрлери-2003" делгелге-ярмаркага Тыва Республиканың адын төлөзөп чеже бүдүрүлгелер киришкен, кандыг барааннарны делгелгеге кириштиргенил, тодаргай-биле чугаалап көрүңер?

— Бистиң республиканың делегациязынга 10 дөрбөлчин метр шөлдү делгелге залындан тускайлап берген. Тыва Республиканың күрүне ыдыктарын (тук, сүлдө демдек) шөлүвүске аскаш, национал хептиг, тус черниң бараан бүдүрүкчүлери турупкан. Бо делгелге-ярмарканы организастап эрттиреринге ТР-ниң Үлетпүрү яамызының кириген үлүг-хуузу улуг дээрзин онзалап демдеглээри чугула. Делгелгеге "Тува-Текс" кызыгаарлаттыңан харысалгалыг эштежилге — хевистер, хевис кылыглары, "Тыва даг-дүгү" КХЭ — даг-дүгү, "Крис-имидж" "Саянның мөңгүнү" минералдыг сугну, "Аржаан" эм шынарлыг минерал суг, "Суй белек" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези чонар-даштан кылган шыдыраалар, чонар-даштан кылган суй белектер, "Сеткил" КХЭ чоннун ус-тывыш кылыглары — бижектерниң янзы-бүрү хевирлери, чүген, чулар, сыдым, кымчы, мөңгүнден, кандан кылган чүүлдер, те мыйызы, кештен кылган суй белектер, чурукчу, эт-херекселдер кылыр мастер Е.В.Седиптиң херээжен улустун каасталгазынга кылган чүүлдери, ТР-ниң черлик аңнарны ажыглаары таарыштырар болгаш хынаар, кадагалаар эргелелдин үнелиг аң кештери кирген.

Бо делгелгеге салыр экспо-

наттарны чыып, организастап тургузар хемчеглерге эң идепкейлиг киришкенер: ТР-ниң Инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызы биле РФ-тиң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада бойдус курлавырларын комплекстиг шинчилээр институту-биле кады чоруткан. Девискээриң экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле инвестиция болгаш инновация ажилдары, Тываның казар байлаанга ажилдап кылган инвестиция, бизнес-план, ниити саны — 15. Культура яамызы тыва национал хептерни, ТР-ниң Экономика яамызы орус, тыва дылдарга тайылбырлыг медээлер дискетазы, "Тыва Республикага дыштанылга болгаш туризм-2003" деп чараштыр кылган чарлалдар. "Тыва. Бойдус курлавырлары" деп медээлер чыындызы болгаш өске-даа Тыва дугайында солун чүүлдерни кириген турган. Бо

гезинге, үлетпүрнүң технологтуг дериг-херекселдери, автоматизация, контроль-хемчээр болгаш аналитиктиг приборларга сервис хандырылгазына сонургалдыг болуп турар. Тываның хевистеринге болгаш хевис кылыгларына, минералдыг сугларны санаторийлерге, эмнелге албан черлеринге ажыглаарына сонургалдыг черлер көвей. Республикага делегей чергелиг туризмни тургузарына сонургал улуг болуп турар. "Бизнес — шупту кижилерге" боттук сонургалды чүгле баш удур көрдүнмээн спорттун хевирлеринге ынактарның сонургалын болдуруп турар эвес, аңаарына, балыктаарына ынактарның сонургалын көдүрүп турар.

РФ-тиң Стандартизация болгаш метрология талазы-биле күрүне комитетинин эксперттеринин үндүргөн түннели-биле алырга, бистиң республиканың делгелге-ярмаркага салган барааннары эрттирп турар

"Россияның девискээрлери-2003"

делгелге-ярмаркага бистиң делегацияны чедишкенин киржиринге Москва хоорайда Тыва Республиканың доктаамал төлээ чери улуг дузаны чедирген.

— Бистиң республиканың делгелгезин барааннарны чон, сайгарлыкчылар, фирмалар, хөй-ниити организациялары, өске-даа девискээрлерниң удуртукчулары сонургаар боор-дур бе, кады ажилдажылгаже угланган үнелиг саналдар кирер-дир бе?

— Бистиң делгелгезин барааннарывысты, Тываны-даа делгелгени көрүп келген көрүкчүлөр, сайгарлыкчылар, ажил-ишчи кижилер, удуртукчулар дыка сонургаар боор чорду. Благыңа үлетпүрге инвестицияны, туристичи бизнести. Национал ус-тывыш кылыгларын сайзырадырының бурунгаар көрүштүг планы улуг сонургалды болдуруп турган. Ол талазы-биле массалыг информация чепсектери эки ажилдаан. Республиканың бүдүрүлгелери-биле кады ажилдажылганың дыка хөй саналдары Россияның өске девискээрлеринден кирген. Бүгү-россияның хөй-ниити инноваторлар каттыжышкыны "РФ-тиң инновация эвилелинде" (күүседикчи вице-президенти А.Г.Магадов), ажыктыг санал Иваново областың делегациязындан кирген, дааранылга бүдүрүлгелеринге материалдарны болгаш өске-даа чүүлдерни дорт чедирер талазы-биле керээ харылзааларны чарарының дугайында. Смоленск областың машина-тудушкун заводундан үлетпүр бүдүрүлгелеринин дериг-херекселдеринге артык кезектер-биле хандыраарының талазы-биле.

Бурят Республиканың Үлетпүрү яамызы дүк-биле хандыраарына улуг сонургалды болуп турар. "Новый рост" (Москва) компаниязы ыяш болбаазырадыр болгаш мебель бүдүрүл-

хемчеглерниң негелдезинге долузу-биле дүтжүп турар болгаш бедик шынарлыг деп үнелди алган. Бистиң экспонаттарывыс республиканың национал чоргааралын көргүскөн болгаш экономиктиг хөгжүлдениң чедишкенин тодаргай-биле бадыткаан.

— Делгелге-ярмарканың түннелинде тилекчилерни тодараткан-на болгай, орта Тываның бараан бүдүрүкчүлери шаңалдыг черже кирген ирги бе?

— Делгелге-ярмарканың түннели-биле янзы-бүрү номинацияларга "Ада-чурттун эң эки барааннары" деп конкурсу эрттирген. Конкурса 93 янзы-бүрү барааннарның хевирлери алдын, мөңгүн медальдар, дипломнар-биле шаңнаткан.

"Россияның девискээрлери-2003" Бүгү-россияның 8-ки делгелге-ярмарказының диплому-биле ТР-ниң Чазаа шаңнаткан. Киржикчилерниң диплому-биле "Тыва-Текс" КХЭ, "Сеткил" КХЭ, "Суй белек" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези, уран-шевер мастер Е.В.Седип шаңнатканнар. Тилекчилерниң диплому-биле "Сеткил" КХЭ-ниң чоннун ус-тывыш кылыглары, «Тува-Текс» КХЭ-ниң хевис, хевис кылыглары шаңнатканнар. Мөңгүн медаль-биле болгаш ийги чергениң дипломунга "Крис-Имидж" бүдүрүлгениң "Саянның мөңгүнү" минералдыг суг төлөптиг болган.

"Россияның девискээрлери-2003" делгелге-ярмаркага киришкенин түннелинде, тилекчи бүдүрүлгө "Крис-имидж" КХЭ-ге "Ада-чурттун эң эки барааны" деп конкурсу мөңгүн медаль-биле шаңнаткан — ол шаңналга дүүштүр этикетканы чагылткан. Ынчап кээрге "Саянның мөңгүнү" минералдыг суг продукциязы бодунуң шынарының талазы-биле бадыткалды алган болуп турар.

Сергей ХЕРТЕК
чугаалашкан.

Буурарган Буурада, муңгашталган

Республикада эң көскүлөң мал, чер эзлериниң аразынче Улуг-Хем кожуунда Буура-Тайганың делгем одар-белчирилдеринде көдээ ишчилер чоргаарал-биле кирген. Амыдыралдың көшкүн малчын омур-хевирин тус черге быжыглаарына Тыва Республиканың алдарлыг малчыны, мал бажын дагын катап өстүрер талазы-биле республика наадым-нарының каш дакпыр чемпиону Күдер-оол Март-оол, анай-кара чажындан-на мал аразына чоруур күш-ажылдың хоочуну Сидор Анай, тускай эртеми, хууда салым-чолу мал ажылы-биле тудуш холбаалыг көдээ ажил-агыйның езулуг билдигилик организакчызы Тамара Чечек-оол оларның ачы-хавыязы үнелеп күш четтинмес.

— Сидор Семенович Анай серге коданын хей чылдарда кадарып келген. Бедик арга-дуржулгалыг хоочунуус-тур. Дезевилей алырга, малдың бүгү чүзүнүн өстүрер талазы-биле ооң билиг-дуржулгасы академик. Тамара Доваадаровна — республикада көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң ат-сурагыг организакчыларының бирээзи. Бир катап спортчу маргылдааларга киржип чорумда, ол мени «кара күжү»-биле Эйлиг-Хемге эккелген. Эгезинде ынавайн турдум, кижилер өөредир, белеткээр талазы-биле ооң бүдүш-туружу хая-даш дег быжыг. Март-оол Кыргысович Күдер-оолдун ажилгыры, тура дүшпези мырынай кайгамчык. Хонаш-турлаглары үргүлчү арыг-силги. Мал чемнериниң белеткелдериниң кожуун мөөрейинге ол каш-даа удаа онза шылгарады. Сиген кезип белеткээриниң хол кадыгы-биле чарыжы Чааты биле Шагаан-Арыг хемнерниң аразында Көк-Чыраа деп ногаан шыкка эрттирер. М.К. Күдер-оол оолдары-биле тускай звено болуп, анаа доктаамал киржир. Адыг-чарыштың түннели доостурунун кырында турда, оолдары кескен сигенни хөпээңней тырткаш, шуптузун трактор тергезинге сөөртүп алгаш баар. Шөлге тудум-даа сиген артпас! Ол дээрге өске кижилерге утгундурбас, чараш үлегер. Маргылдааның комиссия кезигүннери Март-оол Кыргысовичини, ооң оолдарын мактап, демдеглер мага ханар эвес—деп, «Эйлиг-Хем» күрүнө каттышкан бүдүрүлгениң директору Александр Саая биске сонургаткан.

Бо удаада Александр Сандакович бир хуннун ийги чартында боду «Шын» солунун орукчир эки билбес бөлүүн сугат шөлдеринге, чазагаларда малчын-нарга чедирди. Баштайгы удаада аныяк малчын Омак Анайның хонаш-турлаанга кирдивис. Малчынның үш-дөрт хар хире оглунга даштыгаа ужураштывыс. Бичии кадарчыны чарашсындывыс. «Чадаг-терге-биле хой, өшкү, анай, хураган бажын көрүп тур мен»—деп, Ай-Херел чугаалады. Айтырыг салырга, чаптанчыг оолак шуут чарт харылаар, санап база билер болду. Бодамчалыг, малга ээ-хайыралыг Ай-Херел алызы барза, республика ишти болгаш даштыкыдан келген турисчи бөлүктөргө «Буура-лыг Буураның, Муңгашталган Демир-Сугунуң» торлаа оъттаар чүс-чүс мээстери туржук, булун санын компьютеринден «ушта тыртып» көргүзөр боор. Чүгө дээрге «Кидис — шөйлүр, кижик — өзер».

Чадаг-тергелиг бичии оолактың авазы Чойганмаа Анай, бир ай чаа ажып орач чаш оолдуг-даа болза, амданның аш-чемин чай-хос кадында биске барык доп-дораан салып хундуледи. Чаш

сергелер часкы чуулданы эрткен. Чартык чылдың түннелдерин ажил-агый байырлыг аян-шинчи-биле демдеглээр. Ооң сөөлүндө шупту малчыннар чайлаглар, тайгаларже дигии-биле көжер—деп, ол чугаалааш, ажил-ижин таныштырды.

Омактың адазы, Чойганмааның бээ чугаа-сооттуг, амыдырал-чуртталгасы барык уйгу чок Улуг-Хем ышкаш терең чорду. Назы-хары 55-тепкен. Шынап-ла, директорнун «академик» дээни бадыткааттынды.

Ооң бир чижээ мырынай чанывыста: амыдыралдың көшкүн малчын омур-хевиринге Сидор Семенович оглу-кеннин

чырып келди. Ийи чүстер аразының карыштыр тутчу берген чери барык адыртынмас-тыр. Аңаа дээп бержири—айыылдыг. Ында үстүп-чирлириниң кырында энерел оду, нерв-хан шуудугларын чаартыр кылдым. Ам кайын ажыраар сен. Хонаш-турлаан, мал-маганың ончаменди тудуп, карактап шыдаар харык-шинээң тургустум. Алган кадайың, ажы-төлүң өөрүшкү-маңнайың сеңээ илередир. Чай-хос чок мен безин сеңээ адааргап, амырал-биле адааргап тур мен! — дээнин амыдыралчы быжыг туруштуг Сидор Семенович сагынды.

чугаалаарга, өлгөш дирилген кижик безин амыдырал-чуртталганың суксун-хандызын ап, соктап чиир хоо-тараалыг, өзөг чиир мал-маганныг. Бажын ажыр байып болур хиревисте, элдеп бис аа? Чамдыкта борбак бажы-выска ээ болуп шыдавайн баар аан.

Буура-Тайганың күш-ажылгыр оглу Сидор Анай ан, куш бараанын чарашсынар, кандыг-бир солун бараан көргөш, дураннааш, холу-биле айты бээрин кыска ужуражышкына эскердим. Эрткен, амгы шаг-уени келир өйнүң негелде-

Фото-репортаж

«Адының бажы эрте хоя берген» Олег Тойдуктуң ачы-хавыязының бир барымдаазы апарган Сидор Анайның байшырак амыдырал-чуртталганын көрдүм.

— Хууда инээм үжен-дөртөн, шээр малым — 450—диди.

Улусчу эмчиниң йөрээл сөстөрүн бөдүүн малчын барык ол хевээр күүседип турар. Бир эвес тараа тарыыр шөлдүг, аал хондурар турлаг-хонаштарлыг өреге бүрүзү үжен шаа инектиг, үш чүс шээр малдыг болза, Тыва Республика делегейде бай регионнарның одуруунче кире бербейн канчаар. Хөөредип

хереглелдеринден, туржундан шийтпирлээр чаңылдыг чорду. Шак четчир болза, ооң чугаазы дыңнаксап оруксаам келчик.

— Серге кыргылдазы доозулган. Мал чуулдазы база организастыг эрти. Ам чайлагже көжери арткан. Оглум-кенним суг-биле кады Сайлыг-Хемге узун чайны эрттирер бис. Ол чер талыгыр, Буура-Тайганы ажар аржаан-сугларны таварааш, ынаар көжер. Ында одар-белчиир бораң, шаараш. Оът колдуу эм-таң. Бүдүн чай дургузунда тос чүзүн малдың өңү хөлчөк чараш апаар. Чүгле чылгы мал эвес, инектер, өшкүлөр, хойлар байырлалче

Келин ажы-төлү, эрес-кашпагайы-биле бээ-кунчуунга ээ-хайыралыг. ЧУРУКТА: Чойганмаа АНАЙ.

Олча аак-кээк чок, удуур шинчи-даа чок кылдыр менээ көзүлдү. Ийи ай чаа чедип орач хирезинде, кончуг эржигештиң мөгө-шыраан магададым. «Дүүн төрөөн дүктүг баштыг» хирезинде бо кижиниң арнынче удур көрүп кайгап чыдар. Холга алырга, бажын ууптар төл болду, ол дээрге Буураның долгандыр хүрээлелиниң кижик үре-садыызынга ээ-хайыралыг-дыр ийин. Алдын тывыкчылары, өске-даа ажил берикчилери хайыраан чер-чурттуң чер-девискээрин хумагалалайын барып болурун күрүнө-ле контрольга алзынам! Улуу мунар чадаг-тергежигештиг, бичиизи өл-чаш ийи оолактың иези аныяк кыс-биле ужуражып чугаалаштым.

— Чойганмаа Хүлер-ооловна Анай деп мени долзуу-биле адаар. Арысканның ортумаак школазын 1993 чылда доостум. Аныяк өг-бүлө боорувуска, бээм, кунчуум доктаамал деткип чоруур. Ол байдал кайывыска-даа өөрүнчүг, чоргааранчыг. Чоокта чаа аңгы коданны тускайлап быжыглады. Омактың ада-иезиниң мал өстүрүп келгени одар-белчирилдерин директоруус Александр Сандакович биске хуваап берди. Дүк планын күүсеттивис. Кадарып турарывыс

хандылыг сонургал-биле ижиктирген. Олар ам чер болгаш малдың езулуг эзелери кылдыр хевирлеттинген. Шак ыңдыг деннелче көдүрлүрүнге барык чеди чыл хереглелтинерин делегей практиказы, ылаңгыя бирги ээлчегде, тыва чоннун аас чогаалы бадыткаар. Агаар-бойдузу кайы-даа черлерге демейлешпес Буура-Тайганың эдээ, Улуг-Хем ол чарынының сагызынын кадыр-бертери кижиниң үре-садыызынга ачы-хавыялыг. Чижээ, Сидор Анайның боду безин бедик хей-аъттыг чоруктуң чайынналчак үлегер-чижээ. Каш чыл бурунгаар мал кадарып чорааш, аъттан ол ушкан. Кемдээшкин аар болган...

Даштыг орукка аът ужарга, чик мага-боттуг мал кадарчызы молдурукталы берген. Ооң амы-тынын эмнелге чери камгалап арттырган. Бертик-межелдин аар уржуктары кайын үзе эмнетинер. Республика, чурттуң өске девискээрлеринге ат-сураа билдингир, бөгүндө бистиң аравыста чок улусчу эмчи-тудугжу Олег Тойдукка малчынны сөөл-зүредир чедирген.

— Орай-даа болза, ужурашканывыс—кежиктиг салым-чол. Уйгу-дыш бербейн, аартып турган хан-дамыр оруктарын эде, эптештир туттум. Караң безин

ҮЕ ЧҮГЭЭРТӨП ОР

— Эйлиг-хемчилер ам кайын ажыраар. Буура-Тайганың эдээ суг-биле элбек. Хүннээрэк база чиртир изиг болуп келир. Суг биле хун барда, тараа, ылаңгыя ооң бурунгу сорту хоо-тараа, эки үнер. Эрткен чылын үжен шаа шоодай хоо-тараа ажаап алдывыс. Сөөлгү ажаап алганывыс тарааның сывының чүзү тос болду — деп, Сидор Семенович чугаалааш, мурнуу талада бир барааның көстү каапканын өөнүң херээжен эезинге холу-биле айтып тур.

Долгандыр хүрээлел өскерилгелиг. Чер кырының өң-чүзүнү бо-ла солчур. Хүннээрэктээш, бүргей-даа бээр. Улуг-биче аң-мең, ыт-куш барааны бир медээ-чарлыг. Ылаңгыя ала-сааскан аал чоо-

гунга анаа ужуп келир эвес. Мал ээзи ол бүгүнү салгалдан салгал дамчыштыр «Бүдүү билир бурган, бүргөп чаар дээр» ышкаш өттүр, баш удур тодарадыр. Оон башка мал ээзи бооп «ат-лаары» колдуунда болдунмас. Ол, өске-даа болушкун, бирээде, олча-кежик, ийиде, сезиглел.

— Чараш, кижик мага-даар бараан сеткилге өөрүнчүг. Шаг-үе черле чүгээртеп келди. Оорлар эвес болза... Бөлүк мал оорунуң «хайгылчызы» болза, сезигленчиг. Ынчан аалда кижик күжүн, камгалал харык-шинекти, ыттан эгелеп күштелдир... Мыйыстыг бода малым чеден баш ажыр турган. Мал оору «сыыгадып» тур — деп, ол дыңнатты.

Демир-Сугда

далашканзыг көстүр. Ынчанмай канчаар, бес дээн чижектиг ойт малдың ижин-шөйүндүзүндө кыжа, өске-даа аарыгларны бир ай дургузунда-ла тоолгадып кааптар. Кокай оьду, чаш шет бүрүзү оьттан шээр малды өзеп алырга, ижин-шөйүндүзү доң арага дег аягы болгай. Шак ынчаар арыгланган мал күзөгө тулупталдыр семирир болдур ийин. Семис мал кышты, ол дугайын эскерип шаг болдум, амыр болгаш шөлзөн аягып эртер. Ылаңгыя тыва хойнуң кудуруу, ужазы калбарып-ла калыр—деп, Сидор Семенович чугаалады.

Малчын-биле кыштаг, ооң одар-белчирииниң дугайында база чугаалажып четтиктим. «Узун-Сайырда кыштаамны серге семиртир оглумга хүлээдип тур мен. Хууда малым, эт-сөвим-биле Ылаң-Каар деп артка кыштаар мен. Шаанда аьт-шары-биле кажээ-хораа тудар тудуг материалдары ышты сөөрткөш, ол арт кырынга түр арттырып

турган. Оон бээр-ле ук черни ынчаар чон адай берген—деп, үжен аягы чыл дургузунда ажилдаан малчын тайылбыр-лады.

Чер, мал ээзи бай кожай-биле бо удаада хонаш-турлаг дугайында чугаалаштым. Сөөлгү үеде сугнун, долгандыр хүрээ-леддиң хирленгенин ол каксы демдегледи. Буура-Тайга, Эйлиг-Хем бажында алдын чыдымын алдын тывыкчылары каза берген.

— Алдын тывыжын чедир дескилевээнинден мээң боос инээм эрткен чайын дүжүп өлгөн. Чогум шүүделин алдын-чылар төлөп берген—деп, Сидор Семенович чугаалады.

Хем-сугларның суг-чары хөлчөк хирленип турар. Чазак, күзөгөргө суг сөөртүр автомашиналар бригада, тараачын (малчын) ажил-агы, төрөл бөлүк бүрүзүңгө хереглеттине бергенин көрдүм.

Арапчор ОКСУР.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН
чуруктары.

Ай-Херел Анайны чурукка ийи удаа тырттырдывыс. Бир дугаарында хөкпектер, өшкү-сергелер бажын дозуп, коданны дагже үндүрбейн турду. Шээр мал даг тевер болза, ылаңгыя сергелер бичии чадаг-тергежиге четтирбейн барганы ол. Даг кайын дең-дески болур ийик: ында дөштер кадыр, кудургайлар чуукталчак. Ынчангаш чадаг-тергеден аңдарлып болур.

Ийи дугаарында, оолакты чоогундан тырттырбас ужур чок болган. Күжүр «күш-культуржунуң» назы-харыга өйлөшкөн мөге-шыырак хол-будун Кызыл, Шагаан-Арыг дээн чижектиг хоорайларда үш-дөрт харлыг үе-чергелери сонуургап көрзүн. Олар база-ла чадаг-тергежигештерлиг болбайн аан. Ынчалза-даа сууржуң черлерде бир өөр хойлар, өшкүлөр, оларның чаптанчыг оолдары бар эвес. Ынчангаш Ай-Херелдиң ал-боду-даа, ала-сагыжы-даа бачым чорду, бажын иштинге ооң олуруп шыдавазын көрдүвүс.

Буура-Тайга белиниң, Демир-Сугнуң малчыннары чүгле хоо-тараа, чиңге-тараа, кызыл-тас, картофель, ногаа, малдың эт-сүдү эвес, ховар шынарлыг аң-куш эьдин чөмгө аягылаар. Ооң бир бадыткалы болза, чурукта Омак, Чойганмааның семис аскыр болгаш кыс дагаазы.

КАМГАЛАДЫЛГА КЫМГА АЖЫКТЫГЫЛ?

2003 чылдың июль 1-ден Россия Федерациязынга «Транспорт ээлериниң хамааты харысалгазының ыяп-ла камгаладылганы дугайында» чаа хоойлу күштүг болуп эгелзэн. Чуртта хөй миллион автотранспорт өнчүзүнүң эдилекчилери өске кижилерниң чуртталгазынга, кадыкшылынга, өнчү-хөрөңгизинге когарал чедиргени дээш харысалгалыг болуру-биле камгаладылганы эрткен турар ужурлуг. Ынчанмыже бо хүннерге чедир автотранспорт ээлериниң хөй кези чаа хоойлу дугайында дыңнаваан, дыңнаан-даа болза, чүү дугайында чугаа чоруп турарын билбейн турар. Чамдык кижилер «Ам база бистиң баштарывыска үндүрүг салып турары ол-дур» деп чугаалажып турар. Ол ындыг эвес. Ынчангаш бо хоойлуга хамаарыштыр автотранспорт ээлеринге, чадаг кижилерге (хоойлу кижилер бүүрүзүңгө хамаарылгалыг!) оларның өнчү-хөрөңгизи бүдүн-бүрүн болуру-биле информастыг тайылбырны кылдывыс.

Справка: «Транспорт ээлериниң хамааты харысалгазының ыяп-ла камгаладылганы дугайында» Федералдыг хоойлуну 2002 чылдың апрель 25-те хүлээп алган. Амгы үеде РФ-тиң Чазээ бо хоойлуга хамаарыштыр чижек-хөмчөөл актыларны тодаргайы-биле өөренип көргөш, бадылаан. Оларның иштинде: транспорт ээлериниң хамааты харысалгазының ыяп-ла камгаладылганы дүрүмүн, камгаладылга тарифтерин, камгаладылга төлевириң төлээриниң дугайында айтырыгларны шийтирлээринге хамаарыштыр хамаарышпас эксперт комиссиязының дүрүмүн хүлээп алган.

Шын билип алыры — чазыг кылбазының магадылалы

Транспорт ээлериниң хамааты харысалгазының ыяп-ла камгаладылганы дээр-ле автотранспортту оорладыптарга, бойдус хай-халавындан когаранда камгаладылга эвес дээрзин билип алыры чугула. Автокамгаладылганы ооң мурнунда хоойлуда көрдүңгени ышкаш эки тура-биле чорудар. Бир эвес «демир аьттың» ээзи улуг өртектиг өнчүзүн камнаксаар, ону чидирип алырындан коргар болза, күрүнениң талазындан кандыг-даа албадашкын чокка автомобилдин ыяп-ла камгаладып алыр ужурлуг. «Транспорт ээлериниң хамааты харысалгазының ыяп-ла камгаладылганы дугайында» хоойлунун кол утказы болза камгаладылгалыг чолаачы кижилер орук-шимчээшкын хай-халавынга таварышканды, аңаа автомобилдинге хамаарыштыр алган когаралы

дээш акша төлевириң чорудар. Чеже-даа арга-дуржулгалыг чолаачы боду буруу кылбаза-даа, хай-халапка-даа таваржы берип болур болгай.

Транспорт ээлериниң хамааты харысалгазының ыяп-ла камгаладылганы дугайында болгаш аңаа дөмөй хоойлуларны делегейниң хөй-ле сайзыраңгай чурттары хүлээп алган. Бо хоойлу езугаар орук-транспорт айылынга таварышкан кижилер чааскаан муңгагдап артпас ужурлуг, аңаа камгаладылга агентилели (бир эвес камгаладылгалыг болза) орнун тургузар акша төлевириң чорудар. Бир эвес камгаладылгалыг чолаачы аварияга таварышканды, камгаладылга агентилели ооң автотранспортунуң септелгезин төлээр. Бир эвес орук айылыгыга чолаачы, чадаг кижилер, азы пассажир кемдээшкын алган таварылгада, оларга эмнедиринге, эмнелге соонда реабилитация эртеринге төлевириң чорудар. Чидирген ажилчын хүннери дээш компенсацияны төлээр. Компенсацияны аварияга амы-тынындан чарылган кижилер төрөддеринге база төлээр чаа хоойлуда көрдүнүп каан.

Халдып ор чолаачы, хаттан үндүр...

Бо чаа хоойлуну бодунга таарымчалыг кылдыр аягылаар кижилер тыпты берип болур. Ындыг олтуг үүлгедигни болдурбазы-биле камгаладылга агентилери орук-транспорт авариязынга баргаш, аварияның канчаар болганын, автомобиль бүүрүзүнүң кайыын келгенин ыякынааш, буруулуг кижилерни тодардыр. «Таарыштыр» кылдынган аварияларны олар база илере-дир. Истелгени чоруткан соонда, камгаладылгалыг чолаачыга (бир эвес ол буруулуг эвес болза) камгаладылга төлевириң чорудар.

Чолаачылар боттары безин билер болгай, орук-транспорт авариязынга таварышканды, буруулуг кижиден акша төледип алыры барык шийтирлеттинмес айтырыгларны бирээзи деп. «Автогражданка» дугайында хоойлуну хүлээп ап тура, күрүне ындыг хүлээлгени камгаладылга компанияларынга хүлээндирип каан. Олар когаралга таварышкан автотранспорт эдилекчилеринге төлевириң чорудар. Бо хоойлу езугаар автотранспорт ээлери орук-транспорт авариязынга таварышканды буруулуг таладан «акша ушта шаап турбас». Оларның орнунга камгаладылга агентилери ол ажилды чорудар. Орук-транспорт айылыг тургускан чолаачы камгаладылгалыг болза, когаран талага акша төлөп турбас. Ооң орнунга камгаладылга компаниязы те-

лээр. Ынчангаш орук дүрүмүн сагъышпаан хаттан үндүр халдып ор, чолаачы.

Машина садып алзыңза, полистен база садып ал

Камгаладылга полисти чокка автотранспорт башкарары хоруглуг. Автотранспорт садып алган болзунарза, ол өнчүрени камгаладып алгаш, ОШАЧКИ-ге, бүрүткелди эртер силер. Камгаладылга дугайында керээни чарып тура, документиге автомобильди башкарарынга элзэн каш кижилерниң ат-сывын база киир бижидип ап болур.

Камгаладылга кымга ажыктыгыл?

Автотранспортка албан камгаладылганы эртериги дээр-ге, күрүнениң талазындан транспорт эдилекчилерин үндүрүг-биле сы базары эвес, а камгаладылгалыг кижилер эргезин камгалаарыдыр. Амгы үеде автомобильдерниң көвүдөп турары-биле ында-мында авариялар бо-ла болуп турар. Когараан кижилер буруулуг кижиден компенсация акшазын эгидип алыр хамаанчөк, бодунуң буруу чогуң ОШАЧКИ-ге оон судка тодардып шыдавайн турары чолаачы кижилер бүүрүзүңгө билдингир. Шынны дилээрде база хөй акша-төгөрик чарыг-даттынар болгай. Бирээде, экспертиза эрттиргени дээш. Ийиде, үстүрткен автомобильдин орнун тургузуп септээринге хамаарыштыр үндүргөн саналгаже суд чарыгдалдары, күрүне үндүрүү, бедик мергежилдик юристиң ачы-дузазы база кирип турар. Моон алгаш көөрге, бо камгаладылганың хевирин чуртуң бүгү-ле хамаатыларынга ажыктыг болуп турары билдингир. Россия өске чурттары-биле бир дөмөй болуп, мындыг хоойлуну хүлээп алганы дээр-ге, бурунгаар көрүүшкүн-дүр.

Когараан талага чеже акша төлээрил?

Камгаладылгалыг чолаачы орук-транспорт айылыг кылган болза, камгаладылга компаниязы ооң алган когаралы дээш 400 муң рубльди төлээр. Ооң иштинде 240 муң рубльди, бир эвес элзэн каш кижилер амы-тынынга, кадыкшылынга хора чедирген таварылгада, төлээр, 160 муң рубльди кадыкшылынга, амы-тынынга когарал чедиргени дээш, 160 муң рубльди элзэн каш хамаатының өнчүзүңгө чедирген когарал дээш, 120 муң рубльди чангыс хамаатының өнчүзүңгө чедирген когарал дээш төлээр. Шак-ла мындыг акша-төгөрикти камгаладылга компаниязы камгаладылгалыг кижилерге төлээр. Чаа хүлээп алдынган «автогражданка» хоойлузунун дүрүмнери чолаачыларга-даа, чадаг-даа кижилерге таарымчалыг.

Игорь ДАМДАК.

КИРЖИКЧИЛЕР КӨВҮДЭЭН

Республиканың хоочун спортчузу Виктор Андреевтиң чырык адынга тураскааткан бут бөмбүүңгө 9 дугаар чыл эртип турар маргылдаалар июнь 27-29 хүннеринде «Хүреш» стадионунга болуп эрткен.

Маргылдаага Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Танды, Барыин-Хемчик кожууннардан база хоорайдан командалар киришкен. Маргылдаага эрткен чылдарга деңээр-ге, киржикчилерниң саны көвүдөп, шупту 11 команда киришкен.

1-ги черни «Динамо» коман-дазы чаалап ап, киржикчилерниң салгылаан акшазындан 3 муң рубль-биле, 2-ги черге төлөптиг болган «Мажалык» 2 муң рубль-биле шаңнатканнар. 3-кү чер — «Саяннар» командазында.

Чойганмаа САТ.

МУРНУНДА — «ВОСТОК»

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

зүнгө база тренерге 1000 долларны) ТР-нің Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак тывыскан. А 2-ги черниң эдилекчилери база кожууннардан командаларның тиелекчилери—Барыын-Хемчик уруглары база Сүт-Хөлдүң командаларының оолдары дипломнар, медальдар болгаш 500 долларларны алган. Маргылдаага арткан шаңналдыг черлерни алган спортчуларга дипломнар, медальдар, өртектиг белектерни ТР-нің Чазак аппаратының кежигүннери тывыскылаан.

Маргылдаага эң эки камгалакчы атка Буян Салчак (ТКУ), эң эки ойнакчыга Радик Дөтпе (Улуг-Хем), тергийн ойнакчыга Мерген Мартис-оол (Сүт-Хөл), тергийн халдакчы атка Яков Федотов

төлептиг болган.

Уруглардан эң эки халдакчы атка Тайгана Донгак (Барыын-Хемчик), эң эки ойнакчыга Чинчи Тарган (ТКУ), тергийн ойнакчыга Мира Талаажык (Чонар-даш), тергийн камгалакчы атка Саймаа Хертек (Бай-Тайга) олар төлептиг болганнар.

Кызылдан тергийн судьялар Николай Кувээзин, Михаил Баазан, Владимир Монгуш, Элла Мендот, Байлак Хомушкуга база Шагаан-Арыгдан Борис Тугур-оолга шаңналдарны тывыскылаан.

Хол бөмбүүнге маргылдааларның эң аныяк ойнакчылары Кызыл кожуундан Яромир Пыштак-оол, Сайзана Сувандии болган.

Тываның күрүне филармо-

ниязының аарыкчылар ортузунга чарлааны мөөрейге сүт-хөлчүлөр, барыын-хемчикчилер болгаш улуг-хемчилер шылгарап, өртектиг белектер-биле шаңнатканнар. Бедик деңнел-

ге болуп эрткен бо хол бөмбүүнүң байырлалы хөй санныг деткикчилерниң дузазы чокка эртпес дээрзи билдингир.

Чойганмаа САТ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

ЧЫРЫК, ЧЫЛЫГ ЭНЕРГИЯЗЫНДА БАЙДАЛ

Республикада чырык, чылыг энергиясында төлеттинмээн өрелер дээш ону үзүктөп бээр уламчылап турар. "Тываэнерго" ажык акционер ниитилел күштүг болуп турар хоойлуга база республиканың чырык, чылыг энергиясында кризиске удур республика штавының июнь 18-те болган хуралының протоколунуң шийтпиринге дүүштүр федералдыг төптөн ап турар электри энергиязын кызыгаарлап берип эгелээ.

Протоколга атты Россияның чаңгыс аай энергия системаның Сибирде баштаар чериниң даргазының чөвүлекчизи

Л.И.Андронов, "Тывакоммунаэнерго" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң директору В.П.Мельниченко, "Тываэнерго" ААН-ниң чингине директору Н.О.Даңзы, Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчысы С.А.Барыбин ат салганнар.

Ол документиниң бир кезээнде айытканы болза "Тывакоммунаэнерго" ККБ-зи өрелиг организацияларны, хамаатыларны ат кырынга тодараткаш, электри энергиязын кызыгаарлап бээр графикти тургузар болгаш амыдыралга эргижок чугула социал адырның объектилерин

оон уштуп кааптарын, ылаңгы эмнелгелерни болгаш өске-даа объектилерни айыткан турган. Протоколдун ол кезээн "Тывакоммунаэнерго" ККБ-зи күүсетпээн, ооң түңнелинде ак сеткилдиг төлеп турар кижилер, социал объектилер когарап турар.

Июнь 24-те хүндүс 15 шактан 16 шак аразында, хоорайның №1 божуур бажыңга автоматика ажылдап турар үеде, чырык өже берген. Аас-кежик болуп, улуг айыыл болбаан. Ынчангаш "Тываэнерго" ААН-ниң баш удурдыңнадыры болза чырык өшпейн барып болбас деп магадылал турбас, ындыг таварылга катап-

тап болур. Хоорайның эрге-чагыргазы аас-кежик чок таварылгадан чайлаар сорулга-биле эмнелгелерге, божуур бажыңнарда аккумулятор болгаш өске-даа энергияны ажыл-лап болур тускайлаң хандырылганы немей тургузары күзөңчиг. Бо талазы-биле бүгү-ле харыс-салга "Тывакоммунаэнерго" ККБ-ге, хоорай чагыргазына онаажыр апаар. Бир эвес электри энергиязын үзүктөп берип турарына тээрзынмай турар организациялар, хамаатылар бар болза, айтырыгны «Тывакоммунаэнерго» ККБ-ниң директору В.П.Мельниченкога (телефону

3-10-21), кол инженери К.К.Са-рыгларга (телефону 3-10-51) айтырыгны тургузар.

Төлеттинмээн өрелер дээш электри энергиязын кызыгаарлап берип турар үеде "Тывакоммунаэнерго" ККБ-ниң ажыл-дакчыларының харыс-салга чок чоруун буруу шаап, бижимелдыңнадыгны "Тываэнерго" ААН-ниң чингине директорунуң оралакчысы И.В.Денисов республика прокурору К.И.Кудряевке, ТР-нің Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызының сайыды Э.Д.Байыр-оолдун адынга кириген.

Сергей ХЕРТЕК.

ХАМ БОЛГАШ СОЛУН

Боттук амыдырал биле чүдүлгө кандыг ылгалдыгыл? Боттук амыдыралга бис бойдушта бар чүүлдерни, бүдүмелдерни боттарывыстың угаан-сарылывыс шаа-биле ажыглап, боттарывыстың амыдыралывыс тургузуп турар бис. А шажын өөредиглери бисти анаа кижиниң угаан-бодалының чедип шыдавазы бойдуштуң, сагыш-сеткилдиң чажыттарына, ажыы-биле чугаалаарга, Бурган өөредийн шингээдип алырынга өөредип турар.

Ынчалза-даа кижилер төрөлгөтениниң төөгүзүндө боттук бойдус болгаш кижиниң арыг сагыш-сеткили кижилерниң амыдыралына улуг рольду ойнап келген. Төөгү номнарындан алгаш көөрге, шажын эмин эртип, кижилерниң сагыш-сеткилин албыстааже төөредиде бээрге, атеизм (бурганга бүзүрөвөс чорук) тыптып, дүшкүрлүг чорукту чавырылдырып турган. А бурганга бүзүрөвөс чорук тергидеп, кижилерни тоор, коргар чүвези чокталып, калчаарап, сагыш-сеткили ядарап эгелей бээрге, бурганга бүзүрээр шажын өөредиглери байдалды чиигеди бээр. Ынчангаш боттук амыдырал биле шажын өөредиде бот-боттарын өй-өйлөп таарыштырып, чавырылдырып турар хире. Ынчалза-даа кайы-даа таварылгада кижиниң арыг сагыш-сеткили амыдыралга улуг рольду ойнап турар. Боттук амыдыралдың, кижиниң сагыш-сеткилиниң сайзыралының хоойлуларын шинчилеп өөренип турар кара чаңгыс шажын — Буддизм. Барыын Европа чурттарының, Американың улуг эртемденнери Буддизмни шажын эвес, **Амыдыралдың, Кижиниң Угаанының дугайында Улуг, Шынынң Өөредиг-дир деп санап турар.**

Ам өске чүдүлгөлөр дугайын чугаалажып көрөөл. Хам шажыны делегейниң дыка хей чурттарына шаг-төөгүдөн бээр туруп келген. Тывага база. Амгы үеде сайзырангай чурттарда цивилизациядан хөңү калган кижилер хам чүдүлгезин аажок сонуургап, шинчилеп эгелээн. Ынчангаш чамдык эртемденнер Тывага кээп, тыва хамнары боттарының чуртунче чалап-даа турарлар. Хам шажыны шинчилээр тускай эртемнер безин тыптып келген.

Шаандагы тыва хамнар дугайында төөгү бижимелдеринден алгаш көөрге, олар чүгле кижилер бергенде, бот-боттарына каржы апар дээрден башка, оор-сук

кижилер кезеди бээринден аңгыда, анаа бөдүүн чүдүкчүлөргө дыка чымчак хамаарылгалыг турган дээр. Чалалгага келгенде, аксы-барылгага (хамнаанының өртээнге) улустун хире-шаан бодап чүве алыр. Чамдык ядыы кижилер экиргеп, хей чүве бере бээрге: «Ой-ой, ынчап болбас, ажы-төл, даартагы хүн бар деп чүвени утуп болбас» дээш, чүгле эттээн каш алгы азы чүнү-даа албайн чоруй баар буянын хамнар долу турган дээр. Балдыр-шыдалы шыырак, бай кижилер элээн чүве берген болза, харын хөлчөк өөрүп алыр турган дээр. Барылгага алган чүвезин чоннун кези дээр, хей улус чыылган, байыр-наадым болган черлерге оларны алгай-йөөрээр, амыдыралдың дөзү чон деп үнөлээр мерген угаанын чораан. Хам кижилер өггө кирип келирге, анык кижилер ыяп тура халчыр, ооң чугаазын дынаар, хөлчөк күөсөдир турган.

Ынчалза-даа хамнарның өске күштер-биле харылажып шыдаар онзагай чаяанын анаа кижилерге билип алыры бергеле болгай. Хамнар ону кончуг эки билер турган. Ынчангаш оларга кайы хамаанчок бүзүрээрин албадавас, бүзүрөвөс кыжырып-даа турда, ажынам, харында чөпсүнер хамнар турганын дыңнаан мен. Бир катап мээң Тондук дээр кырган-ачам аныянда бир хамга: «Силерниң бо хамнаашкын деп чүвөңерге черле бүзүрөп шыдава-тыр мен, кырган-ачай. Ооң орнунга эртен аннаарымга, оран-таңдым менээ бир аңны ыяп хайырлар дээрзинге хөлчөк бүзүрээр мен» — дээн. Хам оргаш: «Шын-дыр, оглум. Кижилер бир дугаарында бодунуң угаан-медерелинге бүзүрээр, угааны-биле чурттаар херек. Оон мерген чүве чок. Кайы хамаанчок чүүлдерге чииги-биле бүзүрөвөс херек. Ынчалза-даа бойдушта кижилер болганының билип шыдавазы хуулгаазынар бар дээрзин коргар-сестир чүвези чок, эрес оглум сеңээ бо дүне көргүзөр мен» — дээш, чана берген. Тондук хамның чугаазын херекке албаан. Дүне, та чүге чүве, ол өөндөн үнүп келген. Айдың болган. Эртен аннаар дээш, эккеп өртеп алган аъдын көөрге,

боштунуп дыка ырай берген, карара берген оъттап чораан. Ону чоокшуладып аары-биле ынаар кылаштапкан. Аъдынга чедер-четпес чорда, кайынын келгени билдинмес хөлчөк улуг куш ужуп келгеш, ону чандыр-соора теп чоруй, ырак эвес даш кырынга хонуп алгаш, хамның үнү-биле: «Кортпа-кортпа, оглум. Хам кырган-ачаң-дыр мен. Шынап-ла, кайы хамаанчок чүүлдерге, бо көргөн-даа чүүлүңге, бүзүрөвө. Ынчалза-даа черчуртуң хуулгаазын чажыттарлыг деп билип, аңаа ынак чор, хей ажы-төлдүг, бай-шыырак чурттаар сен, оглум» — деп чугаалааш, чиде берген. Аът дээш кылаштап келген чүвези шагда-ла билири, үргүлчү көөрү инек-даш болган. Аъды өөнүн чанында өртеп каан черинде хевээр турар болган. Шынап-ла, Тондук кырган-ачам, шынап-ла, хей ажы-төлдүг, мал-маганныг, бай-шыырак чурттааш, мырыңай чоокта чаа төре аралчаан. Бо чугааны ооң бодундан дыңнаан мен. Оларга бүзүрөвөс хөөнүг чугааларны хамнар колдуунда бүзүрээр, бүзүрөвөс кижилерниң боттарының херээ дээн хевир-биле дыңнап эрттирип каарын, улус-биле маргыжып, оларга элдеп-езин чүүлдер көргүзүп туруп бербезин, үстүнде адат-тынган хам харын эки көрүп, аңаа солун чүүл көргүскенинге ол өөрүп чугаалаар чораан.

Шаанда Улаан-Бырага Дүлей-Кечил дээр лама кырган бир анык хамдан хей улус чыылган черге: «Хам мен дээр-дир сен, оол. Анаа улустан ылгалып, чогум черле чүнү билип, дыңнап, көрүп чоруур кижилер сен. Чонга чугаалап, сонуургадып көрүңдө кандыг чүвөл?» — деп кыжыра аарак айтыргаш, чоогунда улусче караан баскан. Хам боданмайнда: «Улустан ылгалып, хей бүрүл-баазын чүүлдер-даа көрбөс, үннер-даа дыңнава-с кижилер мен. Ынчалза-даа булут-даа аразында ышкаш, чиргилчин, дүдүскек-даа аразында ышкаш байдалчы кыргеним сонда, дилексээн, көрүскээн чүүлдерим кайда чыдарын азы сүнезиниң кайда турарын, чүнү күзөп турарын медереп билип каар кижилер мен» — деп топтуу сүргей харылаан дээр. Черле ыңчаш шаандагы шагның хамнары кижилерни оларга

бүзүрээр кайы хамаанчок албадавас, хей элдеп-езин чүүлдер-даа чугаалавас, дуза дилээн кижилерге ачы-буянын ыяп көргүзөр чораан. Оларның саны-даа хөлчөк эвээш турган. Коммунисттик партияның тергиделиниң үезинде-даа ийи-чаңгыс хамнар чонга ачы-буянын көргүзүп чорду. А эде тургустунуушкун эгелеп, ажык-чарны чарлаптарга, хамнар хенертен көвүдей берген. Ол үеге чедир та кая чыткан хамнар чүве? Оларның аразында езулуг хамнар шуут чок дивейн тур мен. Бир хамның: «Акша-көпөөк дээш хамнаар эвес, улуска ачы-буян көргүзери кол херээвис-ле болгай» — деп турганын-даа дыңнаан мен. Чамдызының аарыг улуска эки дузалап турарын-даа чондан дыңнап чордум.

Бистин үндүрүп турарывыс «Шын» солун чоннун ажыл-агыйык чедишкиннерин, амыдыралын чырыдар сеткүүл-ле болгай. Чамдыкта бис чонга солун болзун дээш, шажын азы хамнар-даа дугайында чүүлдерни парлап турган бис. Мооң мурнунда маңаа ажылдап турган кол редактор хамнар дугайында материалдар парлаарын чөпшээрөвейн турган. Ооң чылдаганын ам чаа билип кагдым ышкаш. Бис хамнарның боттарының-даа чагааларын ажылдап кылып, чырыкче үндүрүп турган бис. Чонга билдингир хам Сайлык-оол Иванович Канчыгыр-оол-даа бодунуң чүүлдерин үндүртүп турду. Чазын апрель 10-да чаас чаддырар мен деп кээрге, оозунда улуска сонуургадып үндүргөн бис. Чогум ооң мурнунда-ла Краснояркениң улуг агаар эртем-шинчилел станциязы апрельде Тывага чаас азы хар чаап болурун дыңнадып турган болгай. Херек кырында апрель 10-да Кызылга, кая-даа чаас чагбаан. Хамның аазаашкынының бүтпээринге хамаарыштыр чагаалар редакцияга кээп туруп берген. Бис оларның чаңгызын-даа парлаваан бис. Хам бир удаа шыда-вайн барган-дыр дээн байдал-биле аан. Авторларның бирээзи хам Ким Ондуну чагаазын үндүрүп алыр дээш редакцияга каш удаа келген. Бүзүрээр, бүзүрөвөс кижилер болганының-на херээ чүве ыйнаан дээш, ооң чагаазын парлапкан бис. Удаваанда Сайлык-

оол Иванович дагылга бооп турган Хаттыг-Тайгага ол хүн апрель 10-да чаас чагган чүве, ону улуг даргалар көргөн, олар Ким Ондунуң чүүлүңге удур материалдан (опровержение) үндүртүп ал деп чедип келген. Бис ыңдыг чүүлдерге «опровержение» парлавазывысты, чоннун арын-нүүрүнче кайы хамаанчок «халдаашкын» кылбазывысты, бүзүрээр, бүзүрөвөс кижилер болганының бодунун херээ дээрзи тайылбырлаан бис. Оон каш хонганда, Сайлык-оол Иванович, та чүге чүве, орустап бижип каан «опровержение» тудуп алган маңап келди. Ынчан кабинетимга бодунуң күш-ажылы-биле чонунуң амыдыралын каастап чораан, хоочун талантылыг артист-биле чугаалажып олурган кижилерге ачы-буянын ыяп көргүзөр чораан. Оларның саны-даа хөлчөк эвээш турган. Коммунисттик партияның тергиделиниң үезинде-даа ийи-чаңгыс хамнар чонга ачы-буянын көргүзүп чорду. А эде тургустунуушкун эгелеп, ажык-чарны чарлаптарга, хамнар хенертен көвүдей берген. Ол үеге чедир та кая чыткан хамнар чүве? Оларның аразында езулуг хамнар шуут чок дивейн тур мен. Бир хамның: «Акша-көпөөк дээш хамнаар эвес, улуска ачы-буян көргүзери кол херээвис-ле болгай» — деп турганын-даа дыңнаан мен. Чамдызының аарыг улуска эки дузалап турарын-даа чондан дыңнап чордум.

Бистин үндүрүп турарывыс «Шын» солун чоннун ажыл-агыйык чедишкиннерин, амыдыралын чырыдар сеткүүл-ле болгай. Чамдыкта бис чонга солун болзун дээш, шажын азы хамнар-даа дугайында чүүлдерни парлап турган бис. Мооң мурнунда маңаа ажылдап турган кол редактор хамнар дугайында материалдар парлаарын чөпшээрөвейн турган. Ооң чылдаганын ам чаа билип кагдым ышкаш. Бис хамнарның боттарының-даа чагааларын ажылдап кылып, чырыкче үндүрүп турган бис. Чонга билдингир хам Сайлык-оол Иванович Канчыгыр-оол-даа бодунуң чүүлдерин үндүртүп турду. Чазын апрель 10-да чаас чаддырар мен деп кээрге, оозунда улуска сонуургадып үндүргөн бис. Чогум ооң мурнунда-ла Краснояркениң улуг агаар эртем-шинчилел станциязы апрельде Тывага чаас азы хар чаап болурун дыңнадып турган болгай. Херек кырында апрель 10-да Кызылга, кая-даа чаас чагбаан. Хамның аазаашкынының бүтпээринге хамаарыштыр чагаалар редакцияга кээп туруп берген. Бис оларның чаңгызын-даа парлаваан бис. Хам бир удаа шыда-вайн барган-дыр дээн байдал-биле аан. Авторларның бирээзи хам Ким Ондуну чагаазын үндүрүп алыр дээш редакцияга каш удаа келген. Бүзүрээр, бүзүрөвөс кижилер болганының-на херээ чүве ыйнаан дээш, ооң чагаазын парлапкан бис. Удаваанда Сайлык-

Борис ОНДАР.

КИНО

- 1 июля **“ОТЧУГАШ”**: 1 июля Мультсборник № 149 10.30. **“Борьба за любовь”** (Индия) 11.50, 14.10.
- 2 июля **“Аленький цветочек”** (Россия) 10.00, **“Борьба за любовь”** (Индия) 10.50, 13.10.
- 3 июля **Киносборник № 16** (Россия) 10.30, **“Борьба за любовь”** (Индия) 11.50, 14.10.
- 4 июля **“Анастасия”** (Россия) 10.30, **“Борьба за любовь”** (Индия) 12.20, 14.40.
- 5 июля **“Принцесса с луны”** (Китай) 10.30, **“Борьба за любовь”** (Индия) 12.40, 15.00.
- 6 июля **“Принцесса павлин”** (Китай) 10.30, **“Борьба за любовь”** (Индия) 12.20, 14.40.

Өрөнөрни төлөп көрүңер!

«Тывкоммунэнегерго» КУБ ажыглааныңар электри энергиязы дээш өрөнөрни дүрген төлээриндери дилеп тур. Өрөнөрни чогуур үезинде төлөвөс болзуңарза, электри энергиязы бээрин соксадыр. Энергия өртөөн «Тывкоммунэнегерго» агар санынче шилчидер азы кассаларыңа төлээр.

ДОКУМЕНТ ЕЗУГААР

Чай — чоннун шөлээ, дышта-нылгазының үези. Хостуг үезин кижилер бүрүзү бодунуң бодап алганы-биле эрттирип турар. Чамдык кижилерниң каддын быжыктырары-биле аржааннаары база чаңчыл апарган. Бистин республика девискээринде кижиниң кадыкшылын экижидеринге таарышкан аржааннар көвей. Ындыг аржааннарның бирээзинге «Улуг Уру» болгаш «Алдын-Булак» аржааннары база хамааржыр.

Бо аржааннар шаанда бистин республиканың девискээринге хамааржып турган болза, ам Красноярск крайның девискээ-

ринче шилчээн. Ынчалза-даа ынаар Тывадан улустар доктаамал барып турар. Ол аржааннарже баар орук Тываның талазында «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң «Хан-Дээр» камгалалдыг девискээрин таварып эртер болгаш Красноярск крайның «Саян-Шушенск» заповедниктиң девискээринде. Ынчангаш ол аржааннарже баар күзелдиг кижилерге, аргыжарыңа эптин бодап, кайы-даа заповедниктерниң езу-чурумунга дүүштүр эрттириле бижиктерин холга алырын баш удур сагындырып тур бис.

Аржааннар дээн кижилер эрттирилге бижиктерин тус черниң суму чагыргаларындан болгаш Кара-Хөл, Сүт-Хөл, Чаа-Хөлде заповедниктиң инспекцияларындан документ изнегар ап болур. «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң камгалал килдинден сонуургаан айтырыглары билеп ап, эрттирилгени база ап болур.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Калинина-9, тел: 5-37-70.

Д.ХОВИГА,
«Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң методизи.

ШЫН

e-mail: shyn@tuv.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.
ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор **Артур ХЕРТЕК.**

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредитге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 6482. Чагыр 74.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чөпсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген. Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомчтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшөйн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.